

Web Kerikata.hu
AdChoices

A világ díszei

— Gyermekszemlélet, gyermekkor a középkori iszlám világban —

(Valóság, 2001/1-2. évf. 54-60. o.)

© 2001 Ambrus Attiláné Dr. Kéri Katalin egyetemi docens

– A tanulmány az OTKA által támogatott kutatás keretében készült. (F 032219) –

A téma forrásai

Az iszlám vallás már a 7. században, Mohamed fellépését követően gyorsan terjedt, és napjainkra bolygónk legnépesebb vallásává vált,^[1] átívelve kontinenseken és ősi gyökerekkel bíró kultúrákon. E hit terjedéséhez – a Korán és a hadiszok tanításain túl – jelentős mértékben hozzájárult (és hozzájárul ma is) maga a muszlim nevelés, melynek alapja a vallás, célja pedig Allah és az általa teremtett világ minél alaposabb megismerése, és a kinyilatkoztatások szellemében eltöltött élet. A kisgyermekkor és az ifjúkor – éppen a nevelés miatt – az iszlám világban kiemelt jelentőségű, hiszen fiúk és lányok ezen életszakaszokban ismerkednek meg a muszlim tanításokkal, és sajátítják el a hívő emberhez méltó viselkedés szabályait.

A középkori iszlám kultúra bővelkedik olyan – jogi és irodalmi – szövegekben, melyekből következtetéseket vonhatunk le a muszlimok gyermekszemléletére vonatkozóan, és feltárhatjuk a gyermeki élet jellegzetes mozzanatait. E téma vizsgálatához is elsődleges kútfő maga a Korán, melynek több részlete szól a gyerekekről. Az iszlám jog Korán mellett létező forrásait is szükséges felidézni. A Mohamed „szent mondásait” (*szunna*) rögzítő gyűjtemény (*hadisz*), melyet a 8. századtól kezdve tettek közzé írott formában, a muszlimok számára szintén alapvető fontosságú útmutató a vallásos életvezetéshez. (*A siíták Mohamed unokaöccse és veje, Ali valamint leszármazottai által továbbadott szent mondásokat is elfogadják hitelesnek.*) Mivel a hadiszok és a Korán szövege maga is különböző interpretációkat tesz lehetővé, az iszlám jog történetében kiemelkedő jelentőséggel bír az *idzsmá* is, ami nem más, mint egy adott problémát illető konszenzus, mely egy meghatározott korszakban kialakult.^[2] A jog negyedik forrása az analógiás módon lefolytatott dedukció, a mérlegelés (*kijás*), amit akkor alkalmaznak a muszlim jogtudósok, ha valamely probléma kapcsán sem a Koránban, sem a hadiszokban, sem pedig a korábban született konszenzusokban nem kínálkozik közvetlenül és egyértelműen megoldás.

Ezen jogi források mellett a gyerekszemlélet és gyerekkortörténet kapcsán haszonnal forgathatóak azok az irodalmi művek is, amelyek részletei gyermekszületésre, nevelésre vagy gyermekhalálózásra vonatkozó leírásokat tartalmaznak. Arab és perzsa költők művei, az iráni Firdauszi jelentős könyve, a Sáhname vagy az Ezeregyéjszaka meséi számtalan, hosszabb-rövidebb fragmentummal gazdagítják e téma kincsesládáját. Fontos adalékokat jelentenek még azok a leírások, melyek orvosi könyvekben, híres utazók tollából vagy éppen életrajzi leírásokban maradtak fenn.

Gyermekszületés

A középkori iszlám világban nagy értéknek számított a gyermek. Megölését bűnnek tartották, a meddőséget pedig csapásnak. Az egyes családokban sok gyermek nevelkedett, és létezésük még a családi vagyonnál is értékesebb volt, miként ezt például az Ezeregyéjszaka 15. meséje – mely egy kereskedő kérésén született fiáról szól – is tanúsítja: „(a férfi) ...drágakövekkel kereskedik, tömérdek árúja, szolgája, mamlúkjá van. Kereskedők állnak szolgálatában, akik a legtávolabbi vidékekre elhajóznak az áruival, tevekaravánokkal és tengeri vagyonnal. Gyermek azonban nem adatott neki soha.”^[3]

A Korán elítélően ír a gyermek- (leány)gyilkosságokról. Ezt tanúsítja például az alábbi részlet is: „...és amikor az élve eltemetett kislányt megkérdezik: miféle bűnért öletett meg? (...) s a Pokol tüze föllángol, a Paradicsom pedig közel kerül – megtudja (*minden*) lélek, hogy mit hozott magával.”^[4] (81:8-9, 12-14.) Ibn Hanbal – felidézve Mohamed próféta mondásait – 1957. hádiszában az alábbiakat írta: „Bárkit, akinek lánya van, és nem öli azt meg, nem is bántalmazza és nem részesíti előnyben a fiút, Allah beereszti a Paradicsomba.”^[5] Mindennek ellenére elmondható, hogy a leányok születése a muszlim családokban nem váltotta ki ugyanazt az örömet, mint a fiúk világra jövétele.^[6] Ha a szülés körül segédkező asszonyok nem törtek ki hangos üdvözlésökben, Allahot dicsőítve, suttogásuk halk hangfoszlányaiból az anya rögtön kitalálhatta, hogy lánya született. Jól érzékelteti mindezt az Ezeregyéjszaka egyik története is, amely arról szól, hogy hogyan adott életet egy ikerpárnak 'Umar ibn an-Nu'mán bizánci rabnője, Szófia. Először a kislánya született meg, így azt hitte, hiába fohászodott fiúért Allahhoz. „Amint Szófia megszülte a gyermeket, megvizsgálták a babaasszonyok, s látták, hogy lány, kinek arca a holdnál tündöklőbb” – szól az eseményről igencsak szűkszavúan a mese, és folytatódik a második gyermek, a várva várt fiú világrajövetelének leírásával: „A bábák megnézték, s látták, hogy fiú, hasonlatos a teliholdhoz, homloka ragyogó, orcája rózsálló. Örvendezett neki a rablány, örvendeztek a szolgák, az eunuchok és minden jelenlevő. ...a palotában örömmujongásba fogtak. Meghallották a hírt a rablányok, s irigykedtek Szófiára. 'Umar ibn an-Nu'mánhoz is eljutott a hír, s örvendezett rajta, azon nyomban odament, megcsókolta Szófia fejét, aztán megnézte az újszülöttet, fölébe hajolt és megcsókolta. A rablányok megverték a tamburinokat,

megszóltatták hangszereiket.”^[7] A fiú születése tehát – csakúgy, mint a világ számos más, patriarchális kultúrájában – valóságos örömnep volt, szemben a lány érkezésével.

A beduinok sátrától az uralkodói palotáig így volt ez, hiszen az iszlám világban a családnak csakis a fiú lehetett támasza. Egy anya által írott korabeli költemény soraiból kiderül, hogy milyen fogadtatásban részesültek a megszületett kisleányok, és hogy milyen élet várt rájuk.

„Egy lány ez, üsse kő, mit csináljak vele?
Mossa majd a hajam s tisztel engem,
Ha fátylam lehull, fut, hogy felemelje.
Ahogy majd nődögél, nyolc évesen
Jemeni ruhát kap, hogy testét díszítse.
Hozzáadom majd valami finom illethöz,
Marwáni vagy mo'áwijai bőkezű kérőhöz.”^[8]

A fiúkban már „előre” látták leendő dicső tetteit, amelyek fénnel boríthatják be a család becsületét. Egy történet szerint Szulejmán Sáh király, mikor hírül vette fia születését, örömeiben gazdagon megjutalmazta a hírvívót, és „Repesve rohant a gyermekhez, megcsókolta a két szeme közt, ámult- bámult elbűvölő szépségén, mire a költő szavai illenek:

Allah a fenség dzsungelének adá, miként
arszlánt, ki csillag lesz a kormányzás egén.
Ábrázatából felderül trón s lánzsáhegy,
vidul sereg, pata és gazella tekintetén.
Emlőre már ne tegyék őt, hiszen így beszél:
»Kényelmesebben ülök deres paripámon én!«
Anyamelltől válasszátok el, hiszen így beszél:
»Vérét vad elleneimnek inkább iszom én!«^[9]

Vannak természetesen olyan források is, amelyek azt bizonyítják, hogy egyes szülők fiaiknál is jobban ragaszkodtak leánygyermekükhöz, és ezt írásban is kifejezték, például leányuk halála okán, amint azt tette a neves bászrai költő, Bassár Ibn Burd is a 8. század közepén:

„Ó, kicsi lányom, kit nem is vártam,
öt évesen rabolt el a halál.
Én oly nagyon szerettelek,
Hogy búmban szívem szakad tán...
Igen, többet értél, mint egy fiú,
Ki iszik, s éjjel szajhákhoz jár.”^[10]

A kislányokhoz való ilyenfajta atyai ragaszkodás azonban a középkori iszlám társadalomban nem volt általánosnak tekinthető. Míg az előkelő otthonokban a fiú születését pompás lakoma követte, az újszülött kislányokat nem ünnepelték.^[11] Fiú születésekor a 7. napon két tevért áldoztak, a lányok esetében csak egyet, és ez az áldozat gyakran el is maradt...

Az iszlámban elsősorban a hagyományokon nyugvó a törvényi szabályozás arra vonatkozóan, hogy a megszületett gyermek törvényes-e vagy sem. A hadiszókból következően a világra jött csecsemő mindenképpen az anya férjéhez tartozó volt. Bár az apának jogában állt megtagadni az apaságot, ilyen esetben bizonyítania kellett felesége házasságtörését. Az anya személyét illetően a szülésnél segédkezők voltak a tanúk.^[12]

A születést követően a gyermeket többször is lemosták, utoljára virágokkal felfőzött vízben, és a bábaasszony tüzet rakott a bölcső közelében, és a kettő között három napon és éjen át senki sem mehetett át. Hittek a tűz „démonűző” szerepében, többek között ezzel próbálták védeni az anyát és gyermekét. Más, egészségvédő szertartásokat is végeztek: tömjént égettek, a bölcső fölé talizmánt akasztottak (például üveggyöngyökkel körberakott, kiszáritott birkaszemet), és a gyermek szemét körülhúzták egy *kohl* nevű antimon-tartalmú szemfestékkel,^[13] mint például a mesebeli kisfiúnak, Tádzs al-Mulúk Kháránnak a szeméit.^[14] (Már az ókori Kelet országaiban is szokásos volt ezen anyag használata, például a régi Egyiptomban asszonyai körében a szemhéj kihúzására. E szót az európai orvos, Paracelsus a 16. században önkényesen spiritusznak fordította, amit ezért máig „alkohol”-nak is emlegetnek.)

Névadás

A gyermek nevét a szülők választották, a kislányok gyakran kapták a Próféta valamely nőrokonának nevét (*Amina*, *Khádidzsa*, *Aisha*, *Fatima*, *Zajnab*), de az iszlám társadalmakban is nagyban befolyásolta a névválasztást a divat, a családi vagy helyi szokások. A gyermekek általában valamilyen becenevet is kaptak (*kunja*), és sokszor ezt a nevüket használták, nehogy a valódi névrontást hozzon rájuk. A családi nevek használata már az iszlám idők előtt is szokásos volt, a lányok esetében ez gyakran azt jelentette, hogy személynevükhöz hozzátették a „valakinek a lánya” (*bint*) kifejezést, megnevezve az apját, a fiúknál pedig a „valakinek a fia” előtag szerepelt (*ibn* vagy *abu*).

Szoptatás

Az iszlám világban fontosnak tartották, hogy a kisgyermeket édesanyja tejével táplálja és hogy az első években ő nevelje.^[15] A kívánatos szoptatási idő a Korán szerint két év, amit még akkor is igyekeztek betartani, ha időközben a gyermek szülei elváltak.^[16] Ha az anya nem tudta újszülött gyermekét szoptatni, akkor dajkát fogadtak mellé, vagy valamely rokonhoz adták.

A források szerint a prófétát, Mohamedet is dajka táplálta. Anyja, Amina, aki szép, de törekeny egészségű nő volt, nem tudta szoptatni fiát, mert lelki okokból – valószínűleg férjének Mohamed születését megelőző halála miatt – elapadt a teje. Így a fiút egy szoptatóasszonyra, bizonyos Halimára bízta, aki a csecsemő Mohamedet magával vitte a beduinok közé, és ott nevelte hat éves koráig. Halima személye sokszor megjelenik különböző mítoszokban és legendákban, mint olyan, Allah által kiválasztott jóságos asszony, aki védelmezte Mohamedet. A próféta felnőtt korában is kapcsolatot tartott egykori dadájával, például amikor Khadidsát feleségül vette, Halima is ott volt a lakodalom díszvendégei között.

Nevelés

A tudás megszerzése, a muszlim lelkület kialakítása tekintetében sem az iszlám Szent könyve, sem pedig a hadiszok nem tesznek különbséget férfiak és nők között. Ezért a hívő családokban a fiúk és lányok is elsajátították a vallás alapjait, megismerkedtek a Korán szövegeivel. Édesanyjuktól és a nőrokonoktól megtanulták a helyes viselkedés szabályait, a vallásos tisztálkodást és az imák rendjét. A gyerekek elválasztásukig (5, 7 vagy 12 éves korukig, a szülők által követett vallásjogi iskola álláspontjától függően) a ház nők és gyermekek számára fenntartott részében, a háremben^[17] lakva élvezhették gondtalan gyermekkorukat. A tehetősebb családoknál a gyerekeknek külön szobájuk volt, szőnyegekkel vagy gyékénnyel borítva, benne medence és vizeskancsó, hogy megmosdathassák őket, a muszlimok ugyanis nagyon ügyeltek a tisztaságra, és „becsületbeli ügynek tekintették, hogy gyermekeik egészségesek, ápoltak és jól öltözöttek legyenek”.^[18] A gyerekek már kicsi koruktól hasonló ruhákat hordtak, mint szüleik, kivéve a fátylivelést: a kislányok kilenc éves koruk táján kapták meg első fátylukat, és ekkortól kezdve szemüket is kifestették, és ékszereket is kaptak. A lányoknál ez jelezte a serdülőkor kezdetét, míg a fiúknál általában a női fürdőből való kitiltás illetve a körülméletés.

Az iszlám világ egyes területein szokásos volt a fiúk (esetenként a lányok) körülméletése.^[19] E művelet elvégzésére általában a kisgyermekkor végén, 7-8 éves korban (esetleg később) került sor. A fiúk körülméletése napján a gazdag családok nagy ünnepeket rendeztek. A középkor folyamán a muszlim birodalom valamennyi részében szokássá vált, hogy ezen bankettek alkalmából a tehető apák saját fiúkkal hasonló korú szegény fiúkat is összegyűjtöttek, és a gyerekeken egyszerre végezték el a műveletet. A lakoma költségeit ilyenkor teljes egészében a gazdag atya fizette, kegyességével emlékeztetése téve számos fiú és család számára a muszlim férfiak életének első jelentős eseményét.^[20] Ezeken az ünnepeken csakúgy, mint a mindennapokon, a gyerekeket gyümölcsökkel és édességekkel kényeztették, s erről több forrás is ránk maradt.

Nagyon kevés forrásrészlet vall viszont arról, hogy mit vagy mivel játszadoztak a középkorban a muszlim családok gyermekei. A kislányok babáztak, apró edényekkel játszottak, a fiúk labdáztak, homokból építkeztek, papír- és agyag figurákkal szórakoztak. Két korai, az iszlám előtti időkből való költemény is felidézi ezeket a játékszereket: A 6. században élt Tarafa Ibn al-Abd a lováról írván említett játszadozó gyerekeket:

„Szügyük hasítja a víz nyugtalan hullámain,
mint ahogy a homokot gyermek ujjja vájja.”^[21]

A beduin költőfejedlem, Imrul Kaisz (meghalt 650 k.) ugyancsak kedves lováról írott költeményében alkalmazta az alábbi hasonlatot:

„Fürge, miként a gyermek csigája, hogyha
keze felhúzza, folyást tekerve rá fonalát...”^[22]

Több – főként irodalmi – kútfő is szól arról, hogy az előkelő fiúgyerekeket már kicsi korukban lovaglásra, vadászatra, fegyverhasználatra tanították. Firdauszi elbeszélő költeményének azt a részletét viszont, amelyben arról írt, hogy Szuhráb már három éves korában vívott, s tíz évesen nem akadtt legyőzője a párviadatokban, valószínűleg költői túlzásnak tekinthetjük, miként azt is, hogy a fiú fizikai adottságait tekintve „csodagyerek” volt (pl.: egy hónaposan egyéves testtel bírt).^[23]

Jellemzőbb volt az, a sok forrásban megörökített szokás, hogy az előkelő atyák fiúk mellé azok 7-8 éves korában fogadtak tanítót. Szulejmán Sáh király például hét éves fiához „tudósokat és bölcseket hívatott, és megparancsolta, hogy tanítsák betűvetésre, bölcseletre, műveltségre, s éveken át ott maradtak, míg megtanult minden szükségeset. Amikor már mindent tudott, amit a király kívánt, kivette őt a jogtudorok és tanítómesterek kezéből, és hozatott számára egy mestert, aki a vitézi tudományokra oktatta mindaddig, amíg be nem töltötte tizenegyedik évét.”^[24] A magánnevelés mellett a 8-9. századtól fogva a tanulni vágyó fiúknak tág lehetőségeket kínáltak azok az alsó és felsőbb szintű iskolák, amelyek az iszlám birodalom keleti és nyugati felében is nagy számban kialakultak.^[25]

Több forrás is bizonyítja, hogy nem csupán a fiúk, de a lányok is részesülhettek tudományos képzésben, a háremben lévő tanítónők vagy az őket függöny mögül oktató tanítók által. A kalifátus korában különösen fontosnak tartották a rableányok nevelését, akiket felkészítettek arra, hogy a tudományokat és művészeteket illetően leendő uruk méltó (beszélgető)partnerei legyenek. A meseszereplő Anisz al-Dzsalsz alakját is ilyen leányról mintázta az egykori mesemondó: a lány „tanult szépírást, grammatikát, Korán-magyarozatot, elsajátította a jog-, a vallás- és orvostudomány, valamint az időszámítás alapjait, és tud különféle hangszereken játszani.”^[26] A forrásokból tehát megállapítható, hogy a középkorban számos olyan muszlim nő is élt a vastag falak és berácsozott ablaknyílások mögött, akik magasszintű műveltségre tettek szert, és egyes esetekben tudásuk vetekedett koruk művelt férfiúinak tudásával. Az érzékeny lélekről és kifinomult irodalmi ismeretekről valló költemények, a vallásos műveket magyarázó, az éneklő, lantot pengető és táncot lejítő nők múltba vesző képe és a korabeli kalligráfusnők írásainak szépsége a mai kutatót is ámulatba ejti. Az iszlám világ jeles városainak fénykorában a művelt nők voltak a palotakertek legszebb virágai.^[27]

Gyermekehalálozás

Miként egy fentebb idézett költeményből is kiderült, a középkori iszlám világban a szülők és hozzátartozók nagy veszteségnek tekintették gyermekük elvesztését. Különösen akkor volt fájdalmas a gyász, ha a kis halott fiúgyermek volt. Az irodalmi művek telis-telel vannak olyan részletekkel, melyek maqazatjuk elvesztésekor ábrázolják a szereplőket – gyakorta

szimbolikus formában magát az író vagy költőt –. Az Ezeregyéjszaka meséi számos, e témát érintő leírást tartalmaznak, például annak a sejknek a fájdalmát, aki elveszítette tízenöt éves fiát (*akinek már születésekor megjövendölték korai halálát*). Az apa így kesergett:

„... Mily jól is ment a sorunk, volt szép közös fedelünk,
életünk egybevegült, élveztünk száz örömet,
amíg az elszakadás nyíla nem érte szívünk;
ki éli túl, ha e nyíl azon üt durva sebet,
ki minden földi között a legdrágább, ki a kor
csodája, és akinél nincs szebb, tökéletesebb?
(...) Naponta fáj szívem, s a bánat érted emészt,
olyat nem lenni, aki betöltené helyedet!
Atyád lakában a vágy szívemre rátelepült,
utam, mióta nem élsz, oly keskeny és kusza lett!”^[28]

A 9. században élt arab költő, al-Huszain ibn ad-Dhahhák fia halála kapcsán írott elégiája hasonló módon, páratlan szépségű sorokkal fejezi ki az apa fájdalmát:

„Szemeim, csak sírásotok enyhít, bár sok haszna nincs;
bőven ontsátok a könnyet, elpusztult világotok!
(...) Gyermekeink: mint a testünk tagjai, kezünk s a lábunk;
bármelyiket elveszítjük, egész testünké a seb.
Nem pótolja fia vesztét új fiucska születése,
sem az összetört szívűnek, sem a keményszívűnek.
(...) És te, ott a magányosság hajlokában, elvonulva,
látod-é, hogy társaim közt is mily egyedül vagyok?”^[29]

Firdauszí a Királyok könyvében egy anya kesergését írta le: Ruzstem felesége fiát, Szuhrábot siratja, aki a sors kegyetlen játéka folytán saját atyja kezétől esett el a párviadalban:

„Én gyöngéden ápoltam testedet,
sok fényes napot töltve, mély éjeket:
most ázik a vértől e test át meg át,
e szép testre már gyászlepel vet ruhát.
A keblemre ugyan már kit szorítok?
Ki oszlat felőlem borút, bánatot?
Kinek mondom el majd, mi bánt engemet?
Kivel tölthetném bé a földön helyed?
(...) Elárvult fogolyként maradt itt anyád,
ki mást már nem őríz, csak gondját, jaját.”^[30]

Miként az a rendelkezésre álló – jogi és irodalmi – forrásokból megállapítható, a középkori iszlám világ gyermekszemlélete pozitív volt: a muszlimok a gyermekeket értéknek, Allah ajándékának tekintették. Csapás volt számukra a gyermektelenség, és a szülők mély fájdalmat éreztek gyermekük elvesztésekor. Noha egyértelmű, hogy a fiú születése jelentette az igazi örömet a muszlim országokban, a leányok gondozásáról és felneveléséről is lelkiismeretesen gondoskodtak, szem előtt tartva az iszlám törvényeit. Az anyákról azt tartották, hogy azok míg egyik kezükkel a bölcsőt ringatják, a másikkal a világot tartják, és Mohamed egyik szent mondása szerint a Paradicsom kulcsa az anyák lábai előtt hever. A gyermekek a Korán tanítása szerint szüleiknek tisztelettel és engedelmességgel tartoztak, a szülőknek viszont mindent meg kellett tenniük azért, hogy csemetéik igazi muszlimokká, boldog és egészséges felnőttekké nevelődjenek. Firdauszí költeményének egyik sora, mely szerint a gyermek naponként új kedvet ad szülei lelkének, visszatükrözi a középkorban élt muszlimok gyermekszemléletét.

JEGYZETEK

1. Napjainkban több, mint egymillió ember vallja magát muszlimnak a Föld különböző országaiban.
2. Wiebke, W.: *Femmes en Islam. Sindbad*, Paris, 1981. 24. o.
3. Az Ezeregyéjszaka meséi I. 15. éjszaka. Fordította: Prileszky Csilla. Atlantisz, Budapest, 2000. 150. o.
4. Korán. Fordította: Simon Róbert (*Helikon, Budapest, 1994.*) 441. o. *Megjegyzés: a tanulmányban szereplő valamennyi Korán részlet Simon Róbert fordítása.*
5. Badawi, J. A.: *The Status of Woman in Islam*. Maramer, Buraydah, 1991. 15. o.
6. Erre vonatkozó részlet a Koránban is van: „A vagyon és a fiúgyermekek az evlági élet ékességei.” Korán 18:46, 20. o.
7. Az Ezeregyéjszaka meséi I. kötet 45. éjszaka 406-407. o.
8. Heller, E. – Mosbahi, H.: *Tras los velos del islam – Erotismo y sexualidad en la cultura árabe*. Herder, Barcelona, 1995. 42. o. *A verset spanyolból fordította: Kéri Katalin.*
9. Az Ezeregyéjszaka meséi I. kötet 109. éjszaka, 605. o.
10. Idézi: Wiebke i. m. 43. o. *A verset franciából fordította: Kéri Katalin.*
11. Uo. 42. o.
12. Marín-Guzmán, R.: *La familia en el islam. Su doctrina y evolución en la sociedad musulmana*. In: *Estudios Asia y Africa* 99., 1996 1-4., XXXI/1.

13. Mazahéri, A.: A muszlimok mindennapi élete a középkorban a 10-től a 13. századig. Európa, Budapest, 1989. 53. és 58. o.
14. L.: Az Ezeregyéjszaka meséi I. 109. éjszaka... i. m. 605. o.
15. Különböző muszlim jogi iskolák képviselői eltérően vélekednek arról, hogy pontosan hány éves korukig legyenek a gyermekek az anya felügyelete alatt, és e vélemények aszerint is változnak, hogy a gyermek fiú vagy leány.
16. L. erről: Korán 2:233
17. A perzsa *harim* illetve az indiaiaktól átvett *zenáneh* volt a muszlimok körében az első megnevezése a női szobáknak vagy sáornak. Ez a kifejezés *hárem*-mé az Ottomán török birodalom idején változott, és mint az érzéki, buja gyönyörök helyszíne, a fantasztikus luxus elzárt tere került be a köztudatba. A valóságban azonban a hárem nem más, mint az a szent és különös gonddal védelmezett lakrész, ahol egy-egy muszlim család nőtagjai és a kisgyermekek éltek, és ahová csak a ház ura vagy fiai léphettek be, esetleg még az orvos. E lakótér volt a kisgyermekkorú nevelés legfontosabb színhelye.
18. Mazahéri i. m. 58. o.
19. Ez, a preiszlamikus idők termékenységvarázsló rítusaihoz visszavezethető, és nem az iszlámban előírt eljárás olyan mértékben meggyökeresedett egyes iszlám országokban (*Szudán, Egyiptom*), hogy napjainkra sem tűnt el véglegesen ez az eljárás.
20. Marin-Guzmán i. m. 127. o.
21. Tarafa Ibn al-Abd: Khaulát emlékei (*részlet*). Fordította: Jékely Zoltán. In: Arab költők a pogánykortól napjainkig. Vál.: Germanus Gyula; Magyar Helikon, Budapest, 1961. 66. o.
22. Imrul Kaisz Kaszídája (*részlet*). Fordította: Jékely Zoltán. In: Arab költők antológiája... 64. o.
23. Firdauszi, Abulkászim Manszúr: Királyok könyve. Magyar Helikon, Budapest, 1975. 138. o.
24. Az Ezeregyéjszaka meséi I. 109. éjszaka i. m. 605-606. o.
25. Lásd erről e tanulmány szerzőjének korábbi írásait: [Alsófokú oktatás a középkori iszlám világban](#) (*Magyar Pedagógia* 1999/1.) 61-69. o.; [Medreszék a középkori iszlám világban](#) (*Iskolakultúra*, 1999/12.) 29-40. o.; [Tudományok és tanulmányi tervek a középkori iszlám világban](#) (*Iskolakultúra*, 2000/6-7.) 81-97. o.
26. Az Ezeregyéjszaka meséi I. 34. éjszaka i. m. 331. o.
27. L. erről: Kéri K.: [Nők a fátyol mögött – Művelt nők a középkori al-Andalúzban](#). (Valóság 1998/8.) 64-70. o.
28. Az Ezeregyéjszaka meséi I. 16. éjszaka i. m. 154. o.
29. Al-Huszain ibn ad-Dhahhák: Elégia fia halálára (*részlet*). Fordította: Jékely Zoltán. In: Arab költők... i. m. 181-182. o.
30. Firdauszi i. m. 174. o.